

ZGODOVINA MEST MED KRAJEVNIM IN PRIMERJALNIM
ZGODOVINOPISJEM

SERGIJ VILFAN

Kakor je krajevna zgodovina kot pojem splošna, tako je v svojih konkretnih pojavnih oblikah, ob vsaki posamezni raziskavi že po svojem bistvu omejena na razmeroma zelo ozka geografska območja. In vendar more nekatere probleme, zlasti tiste, ki se postavljajo ob starejših obdobjih, uspešno reševati le, če od časa do časa stopi iz svojih ozkih krajevnih okvirov, se tako rekoč sama sebe zanika in se posluži primerjalne obravnave. To ne zmanjšuje vrednosti krajevnih raziskav, temveč jo le še povečuje, saj so krajevne raziskave pogoj širše primerjave.

Eno temeljnih vprašanj starejše krajevne zgodovine je vprašanje o tem, kako so nastala mesta in katere so korenine, iz katerih so pognala, vprašanje, ki se v Evropi v splošnem zastavlja za obdobje zgodnjega in visokega srednjega veka. Reševati ga je treba na eni strani za vsako meščansko naselbino posebej pa tudi v širših geografskih okvirih.

Kar zadeva posamezna mesta na Slovenskem, se njihova krajevna zgodovina — včasih pač ob pomanjkanju boljšega gradiva — le prerada zadovoljuje s prav tako cenenim kot dvomljivim pripomočkom, kakršne so »prve omembe« v pisanih virih. Seveda jih ne gre zametavati, saj dajejo vsaj eno trdno oprijemljivo točko, vsega odgovora pa tudi še zdaleč ne dajejo, saj so lahko včasih odvisne od zelo slučajnega steka okoliščin. Ta pridržek velja tem manj, kolikor bolj neka raziskava zajema širša območja in kolikor bolj se vprašanja pri tem zastavljajo v bolj razčlenjeni obliki, za kar moremo navesti kot klasičen primer Zwitterjevo razpravo o začetkih mest v starokarantanskem prostoru (Fr. Zwitter, K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh, Zgodovinski časopis 6—7/1952-53, str. 218—245.). Ostane pa dejstvo, da je takih raziskav za Slovenijo razmeroma malo in da se tudi na plati arheologije — če izvzamemo zelo poučna izkopavanja Otoka na Krki — še ni pokazala posebna vnema za raziskovanje tovrstne problematike, česar moramo biti v nekem pogledu pravzaprav veseli, saj so izkopavanja srednjeveških mest po Evropi le prevečkrat omogočile ali vzpodbudile — razvaline bombardiranih starih mestnih jeder. Res pa je tudi, da bi se lahko izvedla marsikatera arheološka raziskava predzgodovine mest tudi brez poprejšnjih opustošenj.

Gotovo ni pričakovati, da bi se za slovenske pokrajine od 13. stoletja naprej odkrile okoliščine, ki bi vse naše dosedanje predstave o mestih in mestnem življenju postavile na glavo. Tako npr. trdno stoji dualizem meščanskih naselbin v slovenskem prostoru, dvojnost primorskih mest na eni in celinskih mest na drugi strani, povezana z vrsto značilnih razločkov v gospodarski in družbeni strukturi, mestni pravni ureditvi, urbanizmu in arhitekturi, dvojnost, ki sem jo začel raziskovati v vrsti postopoma dopolnjevanih primerjav (S. Vilfan, Rechtsgeschichte der Slowenen, Graz 1968, str. 101—120; isti, Die mittelalterliche Stadt zwischen Pannonien und der Nordadria; Binnen- und Küstenstädte im slowenischen Raum, v: Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf, Band 4, Szombathely 1974, str. 125—141; prav tam tudi v madžarščini; isti, Stadt und Adel, Ein Vergleich zwischen Küsten — und Binnenstädten zwischen der Oberen Adria und Pannonien, v: Die Stadt am Ausgang des Mittelalters, Linz/Donau 1974, str. 63—74; isti, Tipologija srednjovekovnih gradova Slovenije..., Jugoslovenski istorijski časopis 14/1—2/1975, str. 19—27). Ob tej nesporni dvojnosti pa lahko vendarle pričakujemo nekih novih ocen predvsem ob spoznanju, da bistvo razločka ni v tem, da bi bil prvi tip »italijanski«, drugi pa »nemški« (čemer naj bi nujno ustrezal tudi sestav prebivalstva). V bistvu gre pač za pripadnost dvema kulturno-geografskima regijama, mediteranski in obrobnoalpski, v katerih ima slovenski etnični element prav tako svoje mesto, kot kak drugi. S takimi razmišljanji s področja slovenske krajevne zgodovine pa že z obema nogama stopamo na tla evropske primerjalne zgodovine mest, katere nadaljnji razvoj utegne v marsičem pripomoči do bolj življenjskih predstav tudi o sami zgodovini slovenskih mest.

Res je, da slovenska celinska mesta kot mesta v srednjeveškem pomenu niso nastajala v okrilju lastne slovenske države, temveč so se razvijala ali so bila ustanovljena v okviru etnično neenotnega »rimskega cesarstva«, ki je bilo res po imenu »nemške narodnosti«, a zdaleč ne istovetno z Nemčijami 19. in 20. stoletja, temveč se je od njih bistveno razločevalo. Vrh tega so slovenska mesta nastajala največ prav v času, ko osrednja oblast pri tem ni mogla imeti posebne vloge. Če so ta mesta imela nedvomne podobnosti z mesti

v današnji Avstriji, jih prav gotovo ni moč zmetati v en koš s hanzeatskimi mesti v Severni Nemčiji in v ustreznem kolonizacijskem krogu, pa tudi ne z drugimi zvrstmi nemških mest. Tako so pri razvoju mestnih naselbin v slovenskem celinskem prostoru morale biti na delu tudi številne samobitne silnice, ki so pač dobile pospeške in nekatere vzorce od zunaj.

Prav spoznavanje in razločevanje domačih in splošnejših, npr. evropskih silnic je eden izmed namenov primerjalne mestne zgodovine, ki torej s takimi spoznanji ne raste le iz krajevne zgodovine, temveč tudi postavlja vprašanja, nakazuje metode dela in možne rešitve in jo s tem oplaja.

Iz tega razloga se mi zdi tudi za slovensko zgodovino koristno, če se seznanimo s kratkim pregledom problematike o predzgodovini poljskih mest, ki ga je sestavil poljski mestni zgodovinar Tadeusz Roslanowski. Predvsem nam ta članek razširja obzorje na mestno zgodovino enega izmed tistih slovanskih narodov, pri katerih so — podobno kot pri Slovenih, vendar v drugačnih okoliščinah — mesta dobila svojo polno razvito obliko v stikih z zahodnoevropsko družbo. Obenem nam nakazuje probleme, smeri in sredstva raziskav, pa tudi bogato razvejene poglede poljskih zgodovinarjev na predmet, ki ima kljub razdalji marsikaj skupnega s slovensko mestno zgodovino.

Danes je za primerjalne sklepe še prezgodaj, nakažemo pa lahko nekaj podobnosti in razločkov. Predvsem ob primerjavi s Poljsko lahko potrdimo opazovanje, da je beseda trg splošno slovanska. (Prešla je kot »trgovište« tudi med romunska krajevna imena.) Poimenuvati je morala prvotno stalne kraje za izmenjavo blaga, le da ni gotovo, ali je do te izmenjave prihajalo le na letnih sejmih ali pa je bila bolj pogosta. Prav tako še ni gotovo, ali je kraj — »trg« praviloma ali le izjemoma prerasel v tisti srednjeveški »trg«, ki je imel pravico do tedenskega sejma. Pred nedavnim se je pojavilo dokaj podkrepjeno mnenje (M. Mitterauer), po katerem letni sejem ni imel posebnega (ali pa sploh ni imel nikakega) pomena za nastanek srednjeveških mest. Če je tako, potem prvotni slovanski »trgi« niso bili navadni semanji kraji, temveč vendarle nekoliko bolj kvalificirane naselbine, tako da srednjeveški trg s tedenskim sejmom morda le ni bil popolna novota po »tujem« vzorcu. Na drugi strani velja ponovno opozoriti na to, da je beseda »mesto« v raznih inačicah za »Stadt« (»town« itd.) posebnost tistih slovanskih jezikov, ki so se razvijali v zahodnoevropskem kulturnem

krogu in ki so po vzorcu nemškega »statt« — »stadt«) razširili naziv za mesto kot »kraj«, »prostor« na »mesto« kot meščansko naselbino.

Če vsaj do sem segajo podobnosti (najbrž bi jih pri pazljivem opazovanju našli še precej več), ne gre prezreti nekaterih značilnih razločkov v nastanku mest pri Poljaki in pri Slovencih. Razvita oblika srednjeveških mest se je na Poljskem in v precejšnjem delu Srednje Evrope uvajala v samostojnih državah zunaj cesarstva, toda v izrazitih oblikah načrtne mestne kolonizacije po zahodnoevropskih vzorcih in s precejšnjim deležem tujih naseljencev, ki so jih stimulirali z ugodnejšimi mestnimi pravi in meščanskimi pravicami (ki so jih po neposrednem vzorcu imenovali tevtonsko, tj. nemško pravo). Pri tem je vsaj neka odločilna faza v razvoju posameznega mesta imela značaj enkratne odločitve — nekake »ustanovitve«, povezane s tem, da so ustanovitelji podeljevali pravico do izvedbe naselitve nekakim podjetnikom, ki so za svoj dobiček poiskali naseljence in jim dali v zakup stavbne parcele. Ves ta zakupniški sistem se imenuje »lokacija«. Slovenska mesta pa so nasprotno nastajala v okviru cesarstva, naseljenci od drugod torej niso prihajali iz druge države in se tudi načeloma niso pravno razločevali od domačinov. Slovenec kot Slovenec okrog 12. stoletja ni bil načeloma nič bolj in nič manj pravno sposoben kot kak drug prebivalec cesarstva; odločala so le družbena razločevanja in bilo je le praktično vprašanje, koliko se je kak Slovenec kot tak ohranil na najvišjih stopnjah družbene lestvice. Domači in tuji kolonizacijski elementi se torej v mestih slovenskega območja niso tako vidno razločevali kot v večini mest Srednje Evrope (in deloma tudi v mnogih mestih na Balkanskem polotoku) in sploh mesta na Slovenskem tudi državno-pravno niso tako ostro izstopala iz svoje okolice kot poljska »ustanovitvena« mesta. Včasih pa so bile tudi na Slovenskem razmere take, da bi bile mogle nastajati razvite mestne naselbine na podoben način kot na Poljskem, namreč v dobi vlade Přemysla Otokarja II. v tretji četrtini 13. stoletja. Tako se nemško-štajerski Bruck an der Mur navaja kot primer ustanovitve ali vsaj ureditve mesta z »lokacijo« pod tem vladarjem. Načrtnost ustanovitve, ki je pri lokacijah še prav posebno izrazita, se v tem primeru na zunaj kaže v pravokotnem, skoraj kvadratnem tlorisu velikega osrednjega trga. Prav tega pa pri slovenskih mestih v tako markantni obliki ni najti, kakor sploh v Sloveniji ni pravih dokazov za načrtno ustanovitev mest v

obliki lokacije in z enkratno organizirano priselitvijo celotnega mestnega prebivalstva. Ta okoliščina pa zopet odpira večje možnosti za uveljavljanje domačega elementa v slovenskih mestih, kar je le na videz v protislovju z dejstvom, da so slovenska mesta nastajala znotraj cesarstva ali boljše — ob njegovem dokaj samovoljnem obrobju.

Ta sestavek je zamišljen le kot slovenskim bralcem namenjen uvod v problematiko članka, ki sledi, in zato ne nameravamo in ne moremo izvesti širše primerjave — kolikor so sploh danes zanjo dani pogoji. Pač pa bi bilo razveseljivo, če bi objava tega članka bila nekak uvod v nadaljnje primerjave.

Uvodoma le še ena kratka pripomba: Vzroki za nastanek srednjeveških mest so bili v bistvu povsod isti, namreč družbena delitev dela med agrarnimi in neagrarnimi dejavnostmi, povezana z razvojem blagovno-delnarnega gospodarstva in nastankom novih svobodnih plasti prebivalstva. Naše primerjave so usmerjene predvsem v vprašanje, kako so ti vzroki delovali v raznih predelih Evrope in sveta, kakšne oblike so se pri tem pojavljale, kje so bile podobnosti in kje razločki. Vse to pa nas nujno vodi do nekaterih temeljnih vprašanj srednjeveške zgodovine sploh, kakor bo opazno tudi v naslednjem pregledu.

TRG IN MESTO NA SREDNJEVEŠKEM POLJSKEM

TADEUSZ ROSLANOWSKI

Ta problem, ki je ključnega pomena za spoznavanje Srednje Evrope v obdobju srednjega veka, je že nekaj desetletij eden glavnih predmetov poljskega zgodovinopisja. Tu ga nameravam obravnavati po virih za tista zahodnoslovanska ozemlja, ki so ob prehodu iz zgodnjega v visoki srednji vek, torej v 13. stoletju in deloma še pozneje, sestavljala državo Piastov. Ob strani pa bom pustil slovenska ozemlja med Odro in Labo, pa tudi češke dežele in — tedaj ogrsko — Slovaško. V teh pokrajinah je namreč zgodnje oblikovanje mest potekalo na malce drugačen način, kot v glavnih delih piastovske države in zato se tudi vprašanje trgov postavlja v drugačnih oblikah, čeprav obstajajo tudi nedvomne podobnosti in skladnosti, na katere je zgodovinopisje že ponovno opozorilo. Bistvo razločkov je treba iskati v različnih poteh, po katerih se je v političnem in družbenem pogledu oblikovala fevdalna struktura piastovske Poljske na eni strani in njene zahodnoslovanske soseščine na drugi strani; iskati pa ga je treba v različnem ritmu in v različnih oblikah vdiranja zahodno in srednjeevropskih vzorcev, katerih pomembni — če ne celo edini — posrednik je bila nemška vzhodna kolonizacija.

Pri raziskavi problema o zgodnje in visokosrednjeveških trgih na Poljskem ima poseben pomen nastanek piastovske države, ki je občutno posegla v zgodnjefevdalno gospodarsko življenje. Ta vpliv je pojemal šele v

teku časa, ko je napredujoča blagovnodelnarna menjava čedalje tesneje povezovala lokalna središča z njihovim zaledjem, s tem pa je nastajalo notranje tržišče. Prav za to nastajanje, ki se časovno in deloma tudi razvojno ujema z okrepljenim vdiranjem zahodnega prava in zahodnih (valonskih, flamskih, posebno pa saških in frankovskih) »gostov« na poljska ozemlja, so imeli trgi in tržna naselja ne glede na stopnjo in obseg velik pomen. Šlo je seveda za dolg proces, ki je trajal nekaj stoletij. Začel se je že v 12. stoletju, dá, celo ob koncu 11. stoletja, in je trajal tja do 14./15. stoletja. Problem trgov na zgodnjerednjeveškem Poljskem in njihovega razmerja do mest, ustanovljenih po nemškem pravu (*iure teutonico*), torej nikakor ne izčrpa celote tu obravnavanih pojavov.

*

V resnici gre za več časovnih plasti, ki jim ustrezajo različni tipi trgov z različno strukturo, le da je ta različnost zabrisana v ohlapnem izrazoslovju latinsko pisanih virov, tako da se nam ti tipi zde le na videz identični. Kljub temu so pravkar omenjeni viri temeljni za raziskavo trgov in tržnih naselij, le da njihova skromna in razmeroma dobro izrabljena vsebina ne obeta več kakih posebnih odkritij. Pravzaprav nam tako preostaja le še ena zvrst virov, ohranjenih deloma v pisanih pričevanjih, namreč krajevna imena, iz katerih lahko izvajamo marsikatera nova opazovanja.